

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка має на меті захист класичного лібералізму, або, якщо цей термін надто насичений певними історичними конотаціями, то на захист того, що Дейдра Макклоскі назвала «гуманним лібералізмом»¹. На мою думку, сьогодні лібералізм у всьому світі перебуває під серйозною загрозою; хоча колись його сприймали за належне, його цінність треба ще раз чітко артикулювати й відзначити.

Під «лібералізмом» я маю на увазі доктрину, яка вперше виникла в другій половині XVII століття, виступала за обмеження повноважень держави за допомогою законів і, в кінцевому підсумку, конституцій, створюючи інститути, що захищали права людей, які жили під їхньою юрисдикцією. Говорячи про лібералізм, я не маю на увазі його в тому сенсі, у якому це слово використовують у сучасних Сполучених Штатах — як ярлик для лівоцентристської політики: як ми побачимо, цей набір ідей дещо розходиться з класичним лібералізмом. Також не маю на увазі того, що в США називають лібертаріанством, яке є специфічною доктриною, основою на ворожому ставленні до держави як такої. Не вживаю я термін «ліберальний» і в тому сенсі, у якому європейці позначають ним правочентристські партії, що скептично ставляться до соціалізму. Класичний лібералізм — це велика парасолька, яка охоплює низку політичних поглядів, які, однак, спільно визнають фундаментальну важливість рівних прав особи, закону та свободи.

Очевидно, що останніми роками лібералізм здав позиції. Згідно з даними Freedom House, упродовж трьох з половиною десятиліть, від 1974 року до початку 2000-х, політичні права

й громадянські свободи у світі зміцнювалися, але ось уже п'ятнадцять років поспіль, аж до 2021-го, вони занепадають у процесі, який назвали демократичною рецесією або навіть депресією².

У сталих ліберальних демократіях саме ліберальні інститути зазнали безпосередніх атак. Такі лідери держав, як Віктор Орбан в Угорщині, Ярослав Качинський у Польщі, Жаїр Болсонару в Бразилії, Реджеп Тайїп Ердоган у Туреччині й Дональд Трамп у США були обрані на законних підставах і скористалися своїми виборчими мандатами, передусім щоб атакувати ліберальні інститути, серед іншого — суди й систему правосуддя, позапартійний державний чиновницький апарат, незалежні ЗМІ та інші органи, що обмежують виконавчу владу завдяки системі стримувань і противаг. Орбан доволі успішно заповнив суди своїми прибічниками й поставив значну частину угорських ЗМІ під контроль власних союзників. Зусилля Трампа з послаблення інститутів, як-от Міністерства юстиції, розвідувальної спільноти, судів і провідних ЗМІ, виявилися менш успішними, але наміри його багато в чому були такими самими.

Останніми роками лібералізму кинули виклик не лише праві популісти, а й оновлені прогресивні ліві. Критика із цього боку виросла зі звинувачень (по суті справедливих) у тому, що ліберальні суспільства не відповідають власним ідеалам рівного ставлення до всіх груп. Із часом ця критика поширилася на самі основоположні принципи лібералізму, як-от постулювання прав окремих осіб, а не груп, вихідне положення про загальну рівність людей, на якому були основані конституції та ліберальні права, і цінність свободи слова й наукового раціоналізму як методів досягнення істини. На практиці це призвело до нетерпимості щодо поглядів, які не збігалися з новою прогресивною ортодоксією, і до використання різних форм соціальної та державної влади для впровадження цієї ортодоксії. Голоси незгодних витіснено із впливових позицій, а відповідні книжки фактично заборонено, і часто це робила не держава, а впливові організації, які контролюють масове розповсюдження такої літератури.

Я сказав би, що праві популісти й ліві прогресисти невдоволені сучасним лібералізмом не через фундаментальну слабкість цієї доктрини. Вони радше нарікають на те, як він змінився за останні кілька поколінь. З кінця 1970-х економічний лібералізм перетворився на те, що тепер називають неолібералізмом: він повів економіку в бік величезного зростання нерівності й призвів до катастрофічних фінансових криз, які в багатьох країнах світу значно більше зашкодили простим людям, ніж багатим елітам. Саме ця нерівність лежить в основі аргументів прогресистів проти лібералізму й капіталістичної системи, з якою його пов'язують. Інституційні принципи лібералізму захищають права всіх людей, включно з наявними елітами, які не бажають відмовлятися від багатств і влади, а тому стоять на заваді поступу до соціальної справедливості для відкинутих груп. Лібералізм був ідеологічною основою ринкової економіки, а отже, багато хто пов'язує його з нерівністю, яку породив капіталізм. Багато нетерплячих молодих активістів покоління Z в Америці та Європі вважають лібералізм застарілою позицією бебі-бумерів, «системою», нездатною реформувати себе.

Водночас розуміння особистої автономії нестримно розширювалося, і зрештою її стали вважати цінністю, що перевершує всі інші уявлення про хороше життя, включно з тими, які висували представники традиційних релігій і культури. Консерватори вважали це загрозою своїм найзаповітнішим переконанням і відчували, що основна частина суспільства активно їх дискримінує. Їм здавалося, що еліти вдавались до низки недемократичних засобів (контролю над центральними ЗМІ, університетами, судами і виконавчою владою) для просування свого порядку денного. Той факт, що в цей період консерватори перемагали на численних виборах у США і Європі, здається, не мав жодного значення для напливу культурних змін.

Це невдоволення тим, як за останні десятиліття змінився лібералізм, призвело до вимог і правих, і лівих, щоб цю доктрину повністю замінила якась інша. Праві намагалися маніпулювати виборчою системою США для гарантії, що консерватори

залишаться при владі, хай би яким був вибір народу; інші у відповідь на побачені загрози гралися з використанням насильства й авторитарної влади. Ліві вимагають масового перерозподілу багатства та влади, а також визнання груп, а не окремих осіб, на основі фіксованих характеристик, як-от раса і стать, а також політичного курсу, спрямованого на зрівняння результатів для цих груп. Оскільки нічого із цього, найпевніше, не відбудеться на основі широкого суспільного консенсусу, прогресисти згодні й надалі використовувати суди, виконавчі органи та їхні значні соціальні й культурні впливи, щоб просувати цей порядок денний.

Такі загрози для лібералізму не є симетричними. Та, що виходить від правих, — нагальніша й політична, а від лівих — здебільшого культурна, тому діє повільніше. І одними, і другими керує невдоволення лібералізмом, яке пов'язане не із сутністю доктрини, а радше зі способом, у який деякі тверезі ліберальні ідеї інтерпретують і доводять до крайності. Відповідь на це невдоволення полягає не у відмові від лібералізму як такого, а в його пом'якшенні.

Ось план цієї книжки. У розділі 1 подано визначення лібералізму й висунуто три його основні історичні обґрунтування. У розділах 2 і 3 показано, як економічний лібералізм перетворився на екстремальнішу форму «неолібералізму», викликав сильний опір і невдоволення самим капіталізмом. У розділах 4 і 5 розглядаємо, як звели в абсолют основний ліберальний принцип особистої автономії та як він перетворився на критику індивідуалізму й універсалізму, на які спирався лібералізм. Розділ 6 присвячений критиці сучасних природничих наук, яку вперше висунули ліві прогресисти, але яка швидко поширилася на правих популістів, а розділ 7 розповідає, як сучасні технології кинули виклик ліберальному принципіві свободи слова. Розділ 8 запитує, чи мають праві або ліві життєздатні альтернативи лібералізму; розділ 9 розглядає виклик лібералізму, пов'язаний з потребою національної ідентичності; розділ 10 викладає загальні принципи, необхідні для відновлення віри в класичний лібералізм.

Цю книжку не задумано як історію ліберальної думки. Є десятки впливових авторів, які зробили внесок у ліберальну традицію, і критиків лібералізму за ці роки було десь стільки само³. Написано сотні, якщо не тисячі книжок, які пояснюють відповідний внесок цих авторів. Я ж хочу зосередитися на тому, що вважаю ключовими ідеями, які лежать в основі сучасного лібералізму, а також на деяких серйозних слабких місцях ліберальної теорії.

Я пишу цю книжку в період, коли лібералізм зіткнувся з численною критикою та викликами і багатьом видається старою ідеологією, яка себе вичерпала й не може відповісти на сучасні виклики. Це далеко не перша критика. Щойно лібералізм після Французької революції став живою ідеологією, його почали критикувати романтики, які вважали, що він ґрунтується на корисливому й безплідному світогляді. Відтак на нього нападали націоналісти, які на час Першої світової війни захопили ідеологічне поле, і опозиційні до них комуністи. За межами Європи ліберальні доктрини пустили коріння в деяких суспільствах, як-от в Індії, але їм швидко протистали націоналістичний, марксистський і релігійні рухи.

Однак лібералізм встояв перед цими викликами й на кінець ХХ століття став панівним організаційним принципом більшої частини світової політики. Його стійкість відображає той факт, що його практичне, моральне й економічне обґрунтування приваблюють багатьох людей, особливо після виснаження їх жорстокою боротьбою, яку породили альтернативні політичні системи. Ця доктрина не «застаріла», як казав Владімір Путін, а досі необхідна в нашому нинішньому розмаїтому й взаємопов'язаному світі. Саме тому треба заново сформулювати обґрунтування ліберальної політики, але також і визначити причини, з яких багато сучасних людей вважають її неповноцінною.

Після 2016 року з'явилося особливо багато книжок, статей і маніфестів, які аналізували вади лібералізму й пропонували поради про те, як йому адаптуватися до нинішніх обставин⁴. Велику частину свого життя я досліджую та викладаю принципи суспільно-державної політики, а ще пишу про неї, і в мене

є нескінченна кількість ідей про специфічні ініціативи, до яких можна було б вдатися, щоб покращити життя наших сучасних ліберальних демократій. Однак замість пропонувати список нагальних питань, ця книжка вужче зосереджуватиметься на ключових принципах, які лежать в основі ліберального режиму, щоб виявити деякі з вад і з огляду на це запропонувати способи їм зарадити. Хай би якими були вади лібералізму, я хочу показати, що він все одно кращий за неліберальні альтернативи. Залишу іншим можливість робити конкретніші політичні висновки із загальних принципів.

Хочу подякувати своєму британському видавцеві Ендрю Франкліну з Profile Books за те, що спонукав мене написати цю книжку. Ендрю видав усі мої попередні дев'ять праць, протягом кількох десятиліть був неймовірним редактором і завжди мене рішуче підтримував. Також хочу подякувати своєму американському видавцеві Еріку Хінскі з Farrar, Straus and Giroux за неоціненні поради і щодо змісту, і щодо стилю. Мої літературні агентки Естер Ньюберг, Кароліна Саттон і Софі Бейкер здійснили, як завжди, чудову роботу, представивши цю книжку широкій аудиторії. Восени 2020 року я працював із Джеффом Гедміном та іншими колегами, щоб започаткувати новий онлайн-журнал American Purpose, для якого написав головну статтю — саме вона лягла в основу цієї праці⁵. Метою статті було визначити цілі American Purpose, які, сподіваюся, сприятимуть політичній та ідеологічній боротьбі, до якої ми зараз долучені. За коментарі до тієї статті хочу подякувати своїм колегам і працівникам журналу, а також Семюелу Мойну, Шаді Хаміду, Іанові Бассіну, Джитові Гіру, Дхруву Джайшанкару, Шиксі Далмії, Ааронові Сібаріуму, Джозефу Капіцці та Річардові Томпсону Форду. Хочу подякувати низці людей за поради й коментарі: Тарі Ізабеллі Бертон, Герхардові Касперу, Шиксі Далмії, Маркові Кордоверу, Девіду Епштейну, Ларрі Даймонду, Матильді Фастінг, Девіду Фукуямі, Біллові Галстону, Джеффові Гедміну, Ерікові Дженсену, Яші Маунку, Маркові Платтнеру й Абе Шульскі. Нарешті, хочу подякувати Бенові Цюрхеру за роботу наукового асистента.

1 **ЩО ТАКЕ КЛАСИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ?**

■ снує кілька загальних характеристик, які визначають лібералізм і відрізняють його від інших доктрин і політичних систем. За словами Джона Грея,

спільним для всіх варіантів ліберальної традиції є визначена, виразно модерна за характером концепція людини й суспільства... Вона *індивідуалістська* в тому сенсі, що стверджує моральну зверхність окремої особи над вимогами будь-якого соціального колективу; *егалітарна*, оскільки надає всім людям однаковий моральний статус і заперечує правочинність юридичного чи політичного порядку відмінностей у моральній цінності людей; *універсалістська*, бо стверджує моральну єдність роду людського і надає другорядне значення історичним спільнотам та культурним формам; і *меліористська*, бо утверджує можливість виправити й покращити всі соціальні інститути та політичні структури. Саме ця концепція людини й суспільства надає лібералізму певної ідентичності, яка виходить за межі його величезного внутрішнього різноманіття та складності⁶.

Ліберальні суспільства наділяють індивідів правами, найфундаментальнішим з яких є право на автономність, себто можливість вибору у висловлюваннях, союзах, переконаннях і, зрештою, політичному житті. У царину автономності входить право володіти власністю і здійснювати економічні операції. Із часом автономність також охоплюватиме право долучатися до політичної влади через право голосу.